

نقش کاشی

• دکتر سیاوش قندی

در معماری ایرانی

انواع سنگ‌ها است. «هخامنشیان» جهت استحکام بیشتر در کاخ‌ها از سنگ استفاده می‌کردند. در دوره «اشکانیان» و «ساسانیان» عمده بناهای مهم از سنگ‌های لاشه و زمخت که تراش مختصری به آنها می‌دادند ساخته می‌شد. اما از دوران

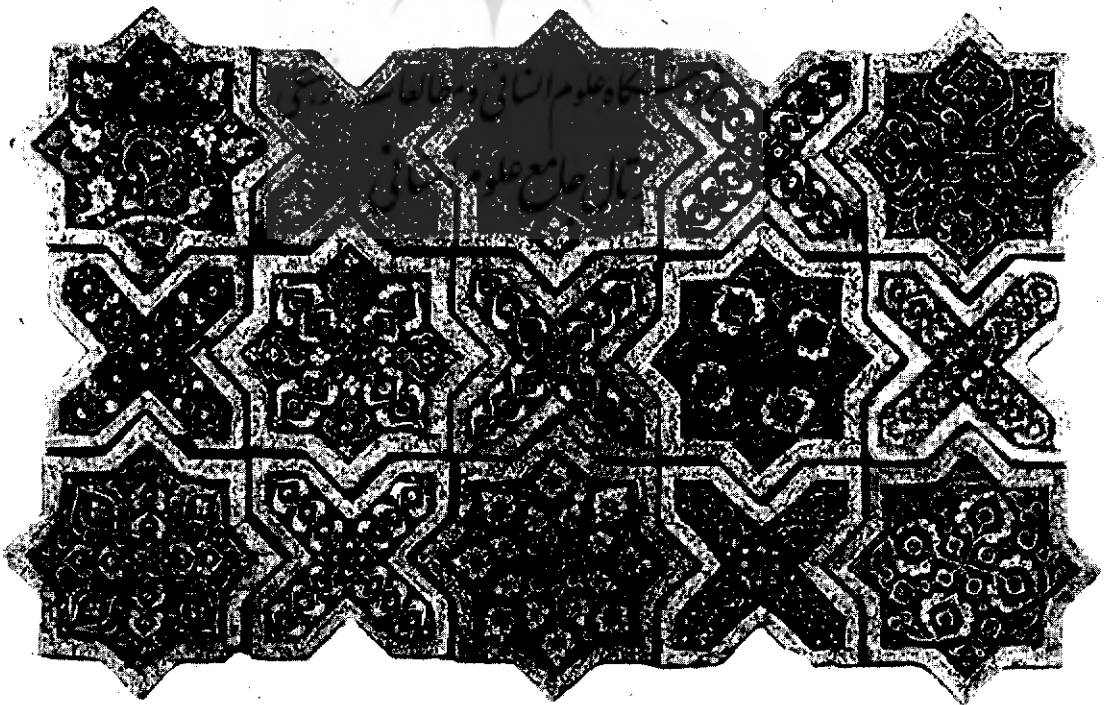
اسلامی ما شاهد تکامل بناهای آجری هستیم. در این دوره باب جدیدی در معماری کشور گشوده و بهره‌براری تزئینی از آن به اوج رسید.

«سردار لوتین» می‌گوید، از آجرکاری ایران سخن

پیوند تمدن «عباسیان» با ایرانیان موجب شد که همانند آثار معماری آنان، آجر به عنوان مصالح عمده ساختمانی در بناهای عظیم ایرانی برگزیده شود؛ و لذا ایرانیان در معماری همان راهی را پیمایند که در بین‌النهرین جریان داشت:

معماران این سرزمین به علت فقدان نسبی سنگ، به خاک رس روی آوردند؛ در نتیجه، در نزد آنان معماری با خشت و آجر توسعه یافت.

ایران - بر خلاف بین‌النهرین - سرزمینی کوهستانی و با

نگوید و بیشتر از جادوی آجری ایران صحبت کنید. به هر حال، آجر مناسب‌ترین وسیله برای ساختن گنبدها شد و گنبدهای متنوع و بی‌مانند ایرانیان در استفاده از آجر سر به آسمان نهاد.

معماران ایران موفق به ساختن انواع گنبد و قوس‌ها در دوره‌های مختلف تمدن اسلامی گردیدند؛ به گونه‌ای که نظیر آن در گذشته دیده نشده است. از تغییراتی که در نتیجه پذیرش دین اسلام در ایران حاصل شد و در هنر و معماری آن نقش مهمی ایفا نمود، ظهور زبان عربی و خط کوفی بود؛ حروف خط کوفی دارای قاعده افقی بوده و هنگامی که کنار هم قرار داده می‌شود، تشکیل حاشیه می‌دهد. این کار به سهولت در آجر بهره‌برداری شد. هنرمندان ایران در استفاده از این خط در هنر آجرکاری، منتهای سلیقه و مهارت را بکار برده و ترکیباتی متنوع و غنی از طرح‌هایی به صورت پیچیده هندسی همراه با خط خلق نمودند.

اگرچه خط کوفی و اقسام مختلف آن در تمام ممالک اسلامی معمول بود، لکن ایرانیان در تحول و گسترش آن سهم بزرگی ایفا نمودند؛ قابلیت‌های تجسمی این خط از یکسو و قوه ابتکار هنرمندان ایرانی از سوی دیگر، موجب آرایش بناها گردید. از جمله

«کوفی مشبک» که ریشه و اصل آن به ایران نسبت داده شده و از تمام خطوط کوفی دیگر برجسته‌تر است. در این نوع خط کوفی بدنه حروف بلندتر، به یکدیگر متصل شده و شبکه‌ای را تشکیل می‌دهد؛ مانند کتیبه «برج رادکان» و کتیبه داخل «پیر علمدار» در دامغان؛ همچنین کوفی مستطیلی؛ این خط کوفی طوری نوشته می‌شود که در برون سطح مستطیل جا می‌گیرد و مخصوص نوشتن روی آجر و کاشی است. روی کاشی اشکال مختلف هندسی را می‌توان با آن ترتیب داد. نمونه آن کلمه الله است که مکرر در دور برج مدور «مقبره شیخ صفی‌الدین» در اردبیل نوشته شده و در «مسجد کبود» تبریز با طرح‌های معری کوچک استعمال شده و همانند این نمونه در بناهای صفوی در اصفهان دیده می‌شود. آجرکاری ایران در معماری سلجوقی، به آخرین درجه ترقی رسیده و تقریباً کامل گردید؛ به ویژه بکار بستن کاشی یا به عبارتی آجر لعابدار رنگین، در این عهد شروع شد که موجب استحکام و غنای بیشتر بناها گردید.

کاشی رنگین که در اواخر دوره سلجوقی دیده می‌شود، پایه پیشرفت و توسعه بی‌نظیر این نوع تزئین در دوره‌های بعدی شد.

از سوی دیگر، فتوحات سلجوقیان اصول هنری ایران را تا سواحل دریای مدیترانه و حتی شمال آفریقا بسط داد؛ از این رو عناصری که در ساختمان‌های این عهد دیده می‌شود، تا قرن‌ها در آناتولی و مصر و سوریه، سرمشق شد؛ از آن جمله، محراب مسجد «حکیم‌بک» در قونیه است که با کاشی کاری زینت یافته و به وسیله مقرنس‌های پیش آمده، پوشانده شده است.

ممکن است که لفظ کاشی مشتق از کاشان باشد که از مراکز مهم سفالگری عصر سلجوقی به شمار می‌رفته؛ زیرا تمام مصالح لازمه برای بهترین خمیر سفال در حوالی کاشان بدست آمده است. در این شهر، چندین سفال‌ساز مشهور ایرانی سکونت داشته و کار می‌کرده‌اند.

از شاهکارهای سفال‌سازی کاشان، محراب «مسجد میدان» آن شهر است که فعلاً در «مجموعه اسلامی موزه برلین» قرار دارد؛ از نوشته روی محراب معلوم می‌شود که این محراب کار «حسن بن عربشاه» بوده و در تاریخ ۶۲۳ هجری آن را ساخته است.

از دوران سلجوقی منارهای زیادی به یادگار مانده که هر یک از بهترین نمونه‌های آجر کاری‌اند. برخی از منارها سه قسمت است و قطر هر یک کوچک‌تر از قسمت زیرین می‌باشد. تزئین این منارها از نقش‌های تکراری آجر که گاهی تمام بدنه را می‌پوشاند، تشکیل می‌شود. یا به منطقه و قسمت‌های هندسی تقسیم می‌شود و گنبد روی آن با آجر به طور برجسته ساخته شده است. بعضی از منارها تقریباً ساده‌اند. استعمال کاشی برای تزئین تنها در مناره «سین» در اصفهان به چشم می‌خورد که در قسمت بالای مناره، بکار رفته است. «مایرون اسمیت» در مقاله خود درباره آثار ایران می‌گوید، قدیمی‌ترین سفال رنگی برای آرایش خارج بناست که تاکنون روی بنا با تاریخ پیدا شده است.

یکی از آثار قابل توجه این عهد، بنای برج مقبره‌ای «گنبد سرخ» مراغه است؛ گرچه این بنای زیبا از آجر قرمز رنگ ساخته شده، ولی پی آن از سنگ تراش روشن رنگ و با سنگ‌های قرمز و سیاه به شکل صلیب چنان تزئین شده، که

از دور مانند سید بافته شده به نظر می‌رسد. در طرف شمال (جلوی برج) سردر آن واقع گردیده که با کاشی آبی آرایش یافته است. این از نمونه‌های کاشی رنگی است که برای تزئین دیوارهای خارجی بکار رفته است. ستون‌های گوشه که با خود بنا ساخته شده است. شاید بهترین آجرکاری ایران را نشان دهد؛ چنان که «مستر اریک شرور» در کتاب صنایع ایران می‌نویسد، ستون‌های قسمت جلو بهترین نمونه آجرکاری در ایران است و بنابراین شاید بهترین آجرکاری در دنیا باشد. به علاوه، گنبد مقبره «سلطان سنجر» در «مرو» با کاشی تزئین یافته است.

در دوره سلجوقی به ساختمان و آجرکاری بیشتر اهمیت داده می‌شد، ولی در عصر مغول و تیموری در تزئین بنا بیشتر دقت شد و علاقه ایرانیان به رنگ‌های گوناگون در بناهای عظیمی که با کاشی‌های رنگارنگ، که در تمام تاریخ دنیا بی‌نظیرند، پوشیده شده، ظاهر می‌گردد.

در این عصر کاشی‌ها به رنگ‌های مختلف ساخته شده و بیشتر رنگ سرمه‌ای و فیروزه‌ای بکار می‌رفته است. سفید، زرد، سبز، قهوه‌ای و سیاه نیز برای طرح‌های پیچیده استعمال می‌شد. هنر کاشی‌سازی با بهترین رنگ‌ها و لعاب‌ها و بریده‌های کاشی (قسمت‌های ریز) برای

تشکیل قطعات بزرگ به صورت معرق، در زمان مغول و عصر تیموریان تکمیل و به اعلیٰ درجه ترقی رسید. در این دوران انواع کتیبه سازی‌ها با خط‌های گوناگون، به صورت معرق هفت رنگ و یا کاشی و آجر تهیه می‌شد. به این ترتیب در تزئینات نما، چه از نظر اشکال ظاهری و چه از نقطه نظر معنوی با به کار بردن اسماء مبارک ائمه طاهرین و آیات شریفه قرآن مجید، به بناهای سنتی شکل خاصی داده می‌شد. این امر موجب بکارگیری خطوط ثلث بر کتیبه کاشی معرق و در نتیجه استفاده از وجود خوشنویسان و رونق خط ثلث شد.

در کاشی برجسته کاری نیز مقام مهم‌تری احراز می‌نماید؛ نورلیه مقدار زیادی از کاشی‌های ستاره‌ای شکل زمان مغول تاریخ خورده است. اغلب در وسط این کاشی‌ها شکل انسان و یا حیوان به صورت برآق و لعاب‌دار دیده می‌شود. روی

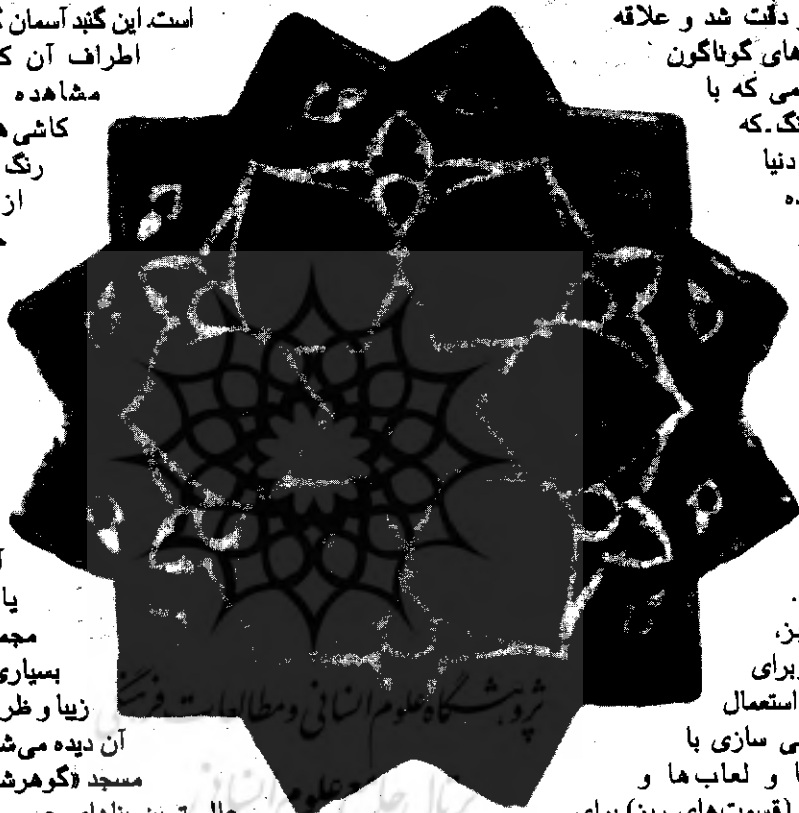
زمینه سرمه‌ای نیز نوشته‌هایی به رنگ سفید، به دور اشکال وجود دارد یا اینکه فقط به رنگ سیاه نوشته شده است. بعدها علاوه بر کاشی‌های ستاره‌ای شکل و صلیبی که در آغاز این دوره ساخته می‌شد، کاشی‌های بزرگ قالبی با کتیبه نیز دیده می‌شود که اغلب به شکل محراب ساخته شده‌اند و یا اینکه کتیبه قالبی روی یک رشته کاشی برای تزئین در معماری بکار رفته است.

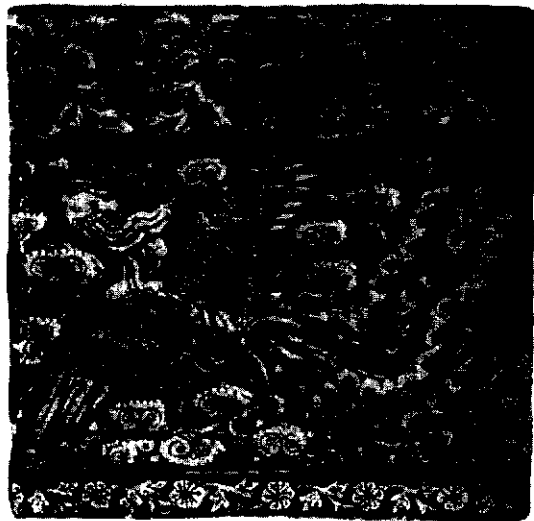
مقبره «الجایتو» معروف به «سلطان محمد خداپنده» در «سلطانیه» زنجان از عالی‌ترین آثار ساختمانی ایران به شمار می‌رود. این بنا از حیث معماری و تزئین و عظمت مشهور می‌باشد. بنای مزبور به شکل هشت ضلعی است. ارتفاع فضای زیر گنبد (بزرگترین گنبد ایران) ۱۵ متر است. این گنبد آسمان گونه و مناره‌های اطراف آن که در گوشه‌ها مشاهده می‌شود، با کاشی‌های فیروزه‌ای رنگ که می‌درخشند، از دور منظره جالب توجهی دارد. اغلب قسمت‌های بنا با کاشی زینت داده شده است. سقف اطاق‌های بالا با گچبری رنگی و آجرکاری تزئین یافته است. در مجموع، نمونه‌های بسیاری از طرح‌های زیبا و ظریف در معماری آن دیده می‌شود.

مقبره «الجایتو» معروف به «سلطان محمد خداپنده» در «سلطانیه» زنجان از عالی‌ترین آثار ساختمانی ایران به شمار می‌رود. این بنا از حیث معماری و تزئین و عظمت مشهور می‌باشد. بنای مزبور به شکل هشت ضلعی است. ارتفاع فضای زیر گنبد (بزرگترین گنبد ایران) ۱۵ متر است. این گنبد آسمان گونه و مناره‌های اطراف آن که در گوشه‌ها مشاهده می‌شود، با کاشی‌های فیروزه‌ای رنگ که می‌درخشند، از دور منظره جالب توجهی دارد. اغلب قسمت‌های بنا با کاشی زینت داده شده است. سقف اطاق‌های بالا با گچبری رنگی و آجرکاری تزئین یافته است. در مجموع، نمونه‌های بسیاری از طرح‌های زیبا و ظریف در معماری آن دیده می‌شود.

مسجد «گوهرشاد» نیز در زمره عالی‌ترین بناهای عصر تیموری بشمار می‌رود. این بنای چهار ایوانی که تحت نظر «قوام الدین» معمار شیرازی انجام یافت، سراسر با کاشی کاری پوشیده شده است. زیبایی کاشی کاری‌های معرق این بنا حیرت آور است. سردر عظیم آن را کتیبه مفصلی از کاشی احاطه نموده که در آن «های سنقر میرزا» به خط ثلث زیبا، محاسن و تقوای مادر خود، گوهرشاد، را تمجید می‌کند.

در عصر «صفویان» پادشاهان مشرق و حامی هنرها بودند؛ پس بناهای بزرگ و عالی ساخته شد. به ویژه در زمان «شاه عباس» که هنر در همه زمینه‌ها رشد و پیشرفت نمود. شهر اصفهان که وی به پایتخت برگزید یکی از زیباترین و آبادترین شهرهای آن زمان و مرکزی بزرگ برای هنر ایران شد. مساجد این عهد که با رنگ‌ها و نقش‌های بسیار عالی تزئین یافته، مانند آن است که جامه فاخری بر تن کرده‌اند. طرح گنبدها پوشیده با نقش تاک و اسلیمی بزرگ متناسب با

معماری ساسانی است. تجلی می‌یابد. نقش‌های اسلیمی آبی تیره و سفید بر روی زمینه‌هایی به رنگ قهوه‌ای روشن با شکوهی در اطراف بنا می‌چرخد و در گاهی با ستون‌های درخشان از جلال درون بنا حکایت می‌کند. کتیبه بالای در ورودی به نام شاه عباس و به خط رقاع از «علیرضا عباسی» بزرگترین خطاط عصر خود است. سطوح داخلی این مجموعه در همه جا با کاشی پوشیده گشته است. دالان مسجد از کاشی‌های هفت رنگ تزئین یافته و مابقی از کاشی‌های معرق فوق‌العاده زیبا که بهترین نمونه آن در محراب مشاهده می‌گردد ساخته شده است. در قسمت داخل، اطراف قوس‌ها را منحنی‌هایی از نوع کاشی‌های قالبی فیروزه‌ای رنگ دربر گرفته است. در پیرامون داخلی آن نیز یک کتیبه - همچون نوار پهن - به خط علیرضا عباسی به رنگ سفید بسیار درخشان بر تیره‌ترین متن آبی مات تعبیه شده است.

سقف زیر گنبد با رشته‌هایی از نقوش تقریباً بیضی شکل منبسط شونده تزئین شده است. این اثر ارزشمند و پرتقش و نگار، حکم گوهر بسیار کار شده مربوط به تمدنی را پیدا می‌کند که از اعصار درخشان هنر اسلامی به شمار می‌آید. همچنین در تزئینات داخلی کاخ‌های اصفهان نیز کاشی‌های تزئینی که در زمان شاه عباس و هم زمان با پیدایش مکتب نقاشی اصفهان به وجود آمده بود، مورد استعمال پیدا می‌کند؛ از آن جمله، قسمت‌هایی از کاخ چهلستون است که سه قطعه بزرگ کاشی کاری آن در موزه «متروپولیس» نیویورک و چندتای دیگر نیز در موزه‌های لندن نگاه‌داری می‌شود. موضوع و مناظر این کاشی‌کاری‌ها به اسلوب نقاشی است و از نقاشی‌های «رضا عباسی» بهترین هنرمند نقاش عهد صفوی تکلیف شده است. مناظر باغ و تصاویر بانوان دربار و ملازمین مرد که ملبس به لباس دوره صفوی (و گاهی هلندی) هستند نیز از آن جمله‌اند: رنگ‌آمیزی آنها زرد و آبی و فیروزه‌ای و سبز و قهوه‌ای و ارغوانی است. نور تصاویر سیاه و زمینه آن‌ها سفید است. بدین‌سان اسلوب نقاشی صفوی با تمام جلال و شکوه خود در تزئین دیوار که با کاشی به عمل می‌آید، نمایان است.

شکل و اندازه گنبد است. کتیبه‌هایی که با بهترین خط نوشته شد، از آثار خطاطان مشهور این دوره است. سردر بناها در داخل، پوشیده از مقرنس‌هایی است که قندیل‌های داخل غار را تداعی می‌کند. و به طور کل این آثار از نقطه نظر زیبایی در سراسر کشورهای اسلامی نادر می‌باشد.

یکی از زیباترین و پرکارترین مساجد اصفهان، مسجد «شیخ لطف الله» واقع در میدان «نقش جهان» است که شاه عباس به افتخار پدرزن خود، در مقابل کاخ خورش ساخته است. بر این بنا، گنبد بر فراز اتاق چهارگوش که میراث

